

REDDİYE GELENEĞİNDE TAHRİF VE TEBŞİRATIN YERİ VE ABDULLAH ET-TERCÜMAN'IN KATKILARI

The Place of Tahrif and Tabshirât in the Raddiyya Tradition and Contributions of
'Abd Allah al-Tarjumân

Fikret SOYAL

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye.
Assoc. Prof., Istanbul University, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Kalam, Istanbul, Türkiye.
fikret@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5549-9791

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 30 Nisan / April 2025

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2025

Cilt / Volume: 27 **Sayfa/Pages:** 117-141

Atıf / Citation: Soyak, Fikret. "Reddiye Geleneğinde Tahrif ve Tebşirâtın Yeri ve Abdullah et-Tercüman'ın Katkıları [The Place of Tahrif and Tabshirât in the Raddiyya Tradition and Contributions of 'Abd Allah al-Tarjumân]". Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER] 27 (Haziran / June 2025): 117-141
<https://doi.org/10.51553/bozifder.1653772>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Fikret SOYAL**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Bu çalışma, İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip olan reddiye literatürü çerçevesinde, Hristiyanlık eleştirilerini “tahrif” ve “tebşîrat” kavramları üzerinden değerlendirmekte ve bu bağlamda Abdullah b. Abdullah et-Tercüman’ın (ö. 832/1429) katkılarını incelemektedir. Katolik bir rahipken İslâm’ı kabul eden ve Anselmo Turmeda adıyla bilinen Tercüman, *Tuhfetü’l-erib fi’r-red ‘alâ ehli’s-şalib* adlı eseriyle Hristiyanlık eleştirisini hem bilgi hem yöntem açısından farklı bir düzleme taşımıştır. Reddiye geleneği, İslâm dünyasında Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerin teolojik öğretilerine karşı geliştirilen eleştirileri içermektedir. Bu geleneğin temel kavramlarından biri olan “tahrif”, ilahî kitapların zamanla insanlar eliyle değiştirildiğini ve orijinal mesajdan sapıldığını ifade eder. “Tebşîrat” ise, Hz. Muhammed’in peygamberliğinin önceki kutsal metinlerde müjdelendiği inancına dayanır. Tercüman’ın çalışması, bu iki kavram etrafında şekillenmiş olup hem teolojik hem de metinsel açıdan özgün katkılar sunar. Üç ana bölümden oluşan eserin üçüncü ve en geniş kapsamlı bölümü Hristiyan inançlarının eleştirisine ayrılır. Bu bölümde, dört İncil arasındaki metinsel çelişkiler, Hristiyan mezheplerinin görüş ayrılıkları ve Pavlus’un Hristiyanlık üzerindeki etkisi gibi konular detaylandırılır. Tercüman, mevcut dört İncil’in yazarlarının Hz. İsa ile doğrudan bağlantılarının bulunmadığını ve metinlerin birbirinden farklı ifadeler içermesinin, kutsal kitapların tahrif edildiğine delil olduğunu öne sürer. Yazar, Hristiyanların Hz. İsa’ya tanrılık vasfı atfetmelerini, İncil metinlerindeki bazı ifadelerle çürütmeye çalışır. Ona göre Hz. İsa’nın bir insan ve peygamber olduğu yönündeki deliller bizzat İncil’in içinde bulunmaktadır. Tercüman ayrıca, Pavlus’un Hristiyanlık inancına getirdiği felsefi etkilerle dini özünden uzaklaştırdığını ve hakikatin üzerinin bu sayede örtüldüğünü belirtir. Bu noktada, Tercüman’ın kullandığı delillerin çoğunlukla Hristiyan kutsal metinlerinden seçilmiş olması dikkat çeker; bu yaklaşım onu klasik reddiye yazarlarından ayıran önemli bir özelliktir. Tebşîrat kısmında ise Hz. Muhammed’in peygamberliğinin Tevrat, Zebur ve İncil’de yer aldığı iddialarına odaklanılır. Tercüman, özellikle “Paraklit” kavramının Hz. Muhammed’i ifade ettiğini, “Farân dağlarından doğdu.” gibi ifadelerin Mekke ve Hicaz bölgesine işaret ettiğini savunur. Bu yorumlarıyla Tercüman, Hz. Muhammed’in peygamberliğinin önceki ilahî kitaplarda açık ya da örtük biçimde yer aldığını ifade eder. Özellikle Yeşaya ve Mika gibi metinlerdeki sembolik anlatımların İslâm peygamberiyle ilişkili olduğunu öne sürer. Tercüman’ın bu yorumları, kelâm geleneğindeki “beşâirü’n-nübüvve” anlayışıyla paralellik göstermekte ve nübüvvetin ispatı açısından önemli bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Tercüman yalnızca teolojik bir savunma yapmamakta; aynı zamanda metin merkezli tarihsel bir analiz ortaya koymaktadır. Sonuç olarak Tercüman’ın reddiye anlayışı, klasik İslâm reddiye geleneğine özgün bir katkı sunmaktadır. Naklî delillere dayanarak yaptığı eleştiriler, onu akli delillere ağırlık veren önceki yazarların ötesine taşımakta, Hristiyan metnlerinin iç tutarsızlıklarını vurgulayarak İslâm’ın tevhîd anlayışını savunmaktadır. Bu yönüyle Tuhfetü’l-erib sadece bir teolojik metin değil aynı zamanda tarihsel, metinsel ve polemiksel bir inceleme niteliğini haizdir. Klasik ve çağdaş kaynaklara dayanarak hazırlanan çalışmada, öncelikle reddiye geleneğinde tahrif ve tebşîrat konusu incelenmiş ardından Tercüman’ın konumu tespit edilmiştir. Bu tespitten sonra onun eserini hem içerik hem yöntem açısından analiz etmek amaç ve hedef olarak belirlenmiştir. Tercüman’ın yaklaşımı, hem İslâm-Hristiyanlık ilişkileri bağlamında hem de teolojik tartışmaların dönüşümü açısından önemli bir kaynak olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kavramlar: Kelâm, Reddiye, Nübüvvet, Tahrif, Tebşîrat, Abdullah et-Tercüman.

Abstract

This study aims to examine Christian criticisms within the framework of the Islamic “raddiyya” tradition, focusing specifically on the concepts of “tahrîf” (scriptural corruption) and “tabshîrât” (prophetic annunciation), and evaluates the significant contributions of ‘Abd Allah ibn ‘Abd Allah al-Tarjumân (d. 832/1429) in this regard. Formerly a Catholic priest known as Anselmo Turmeda, al-Tarjumân embraced Islam and authored the work *Tuhfat al-arîb fî al-radd ‘alâ ahl al-şalîb*, which represents a distinctive position in the corpus of Muslim apologetics due to its methodological emphasis on scriptural intertextuality and internal critique of Christian doctrines. The “raddiyya” literature constitutes a substantial part of Islamic theological engagement with other religious traditions, particularly with Judaism and Christianity. Central to this tradition is the notion of “tahrîf”, which denotes the belief that earlier divine revelations have been altered or distorted by human intervention. Similarly, “tabshîrât” refers to the prophetic foreshadowing of the Prophet Muḥammad (peace be upon him) within the previous scriptures. Al-Tarjumân’s treatise revolves around these two axes, contributing both theological argumentation and exegetical analysis rooted in Christian textual sources. Divided into three main sections, the work’s third and most comprehensive chapter is dedicated to an extensive critique of Christian dogmas. Here, al-Tarjumân discusses discrepancies among the four canonical Gospels, theological divergences among Christian sects, and the influence of Paul on the formation of Christian doctrine. He asserts that the authors of the extant Gospels had no direct encounter with Jesus, and that the internal contradictions among their narratives serve as clear evidence of textual tampering and theological manipulation. Al-Tarjumân further disputes the attribution of divinity to Jesus by citing Gospel passages that emphasize his humanity and prophetic role. What distinguishes al-Tarjumân’s approach is his reliance on “naqlî” (transmitted) evidence from the Christian scriptures themselves, as opposed to the predominantly “‘aqlî” (rational) arguments favored by many earlier Muslim polemicists. This methodological preference underscores his deep familiarity with Christian sources and enhances the persuasive force of his critique. In addressing “tabshîrât”, al-Tarjumân argues that the advent of Prophet Muḥammad is clearly alluded to in the Torah, Psalms, and Gospels. He interprets the term Paraclete found in the Gospel of John as a reference to the Prophet of Islam and associates the phrase “He appeared from the mountains of Paran” with the region of Mecca and the al-Hijâz. He further explores symbolic prophecies in the books of Isaiah and Micah, asserting that these descriptions correspond with the characteristics and mission of Prophet Muḥammad. These claims are consistent with the “kalam” tradition’s classification of such allusions under “bashâ’ir al-nubuwwa” (prophetic glad tidings), which function as evidentiary tools in affirming the finality and authenticity of prophethood. Al-Tarjumân’s methodology thus transcends mere polemics, offering a nuanced exegetical engagement that combines theological critique with historical-textual analysis. His emphasis on scriptural inconsistencies and exegetical readings reflects a broader Islamic concern with safeguarding the integrity of “tawḥîd” (divine unity) against what is perceived as doctrinal deviation in Christianity. As such, *Tuhfat al-arîb* is not only a theological rebuttal but also a significant contribution to comparative religious discourse and the history of Muslim-Christian engagement. Drawing on both classical and contemporary sources, this study first outlines the development of the concepts of “tahrîf” and “tabshîrât” within the broader “raddiyya” tradition. Subsequently, it evaluates al-Tarjumân’s place in this intellectual lineage, analyzing the content and method of his work. His unique perspective remains a valuable resource for contemporary studies on interfaith polemics, scriptural interpretation, and the evolution of theological discourse between Islam and Christianity.

Keywords: Kalâm, Raddiyya, Prophethood, Taḥrîf, Tabshîrât, ‘Abd Allah al-Tarjumân.

Giriş

Bu çalışma, İslâm düşüncesinde önemli bir yere sahip olan Hıristiyanlık eleştirileri bağlamında Abdullah b. Abdullah et-Tercüman'ın (ö. 832/1429) konumunu ve etkisini ele alarak, onun özellikle tahrif ve tebşîrat konularına yaklaşımını detaylı bir şekilde incelemektedir. İslâm âlimlerinin Hıristiyanlık hakkındaki eleştirileri, genellikle teolojik ve sosyolojik etkileşimlerin sonucu olarak şekillenmiştir.

Hıristiyanlık eleştirilerinde tahrif, tebşîrat, Hz. İsa'nın tabiatı gibi belli konular öne çıkmaktadır. Hıristiyan kutsal metinlerinde tebşîrata dair verilerin bulunması/bulunmaması, (bu noktada farklı değerlendirmelerin olduğu öne sürülerek) tahrifi gündeme getirmesi bağlamı dikkate alınarak bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Kaldı ki Kur'an'ın verdiği bilgiye göre kitaplarını tahrif etseler de¹ tebşîratla ilgili bazı pasajlar hala mevcuttur. Bu yönüyle Ahd-i Atik'te ve Ahd-i Cedîd'de tebşîrata ilişkin bilgiler bizzat Kur'an kaynaklı olarak değerlendirilmektedir.²

Bununla ilgili genel çalışmaların dışında adı geçen konulara hasredilen özel çalışmalar da mevcuttur. Reddiye geleneğinde tebşîrat konusu tahrifle birlikte ele alınarak aslında bunlardan ikincisinin birincisinin sonucu olduğu ispatlanmak istenir.³ Bu geleneği sürdürenler arasında *Şifâ'ü'l-galîl* adlı eserin sahibi Cüveynî'yi (ö. 478/1085) ve *el-Fasl* adlı eserin müellifi İbn Hazm'ı (ö. 456/1064) saymak mümkündür.

Kur'an'ın Hıristiyanlık ile ilgili vurguları, İslâm dünyasında Hıristiyanlık eleştirilerinin neden yoğunlaştığını anlamak açısından önemli bir referans noktasıdır. Bu bağlamda, sonradan Müslüman olan Abdullah Tercüman'ın yazdığı reddiye eseri hem bilgi kaynakları hem de içerdiği yöntem açısından klasik reddiye literatüründen farklı bir yere sahiptir.

İslâm dünyasında reddiye geleneği, diğer dinlere yönelik eleştiri ve savunma yazılarının en önemli türlerinden biridir. Bu gelenek, özellikle Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi semavi dinlerin teolojik yaklaşımlarını

¹ el-Bakara 2/58-59, 75, 79, 104; Âl-i İmrân 3/78; en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13, 15, 41, 68.

² Celil Kiraz, "Hz. Muhammed (SAV)'in Önceki Kutsal Kitaplarda Müjdelmesi (Tebşîrât)," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 232.

³ Mustafa Göregen, "İslami Reddiye Geleneğinde Tebşîrat Problemi", *Hikmet Yurdu* 8/15 (2015), 145.

ele alarak İslâm'ın üstünlüğünü ortaya koymayı amaçlamıştır. Abdullah Tercüman'ın çalışmaları hem bir mühtedi olarak deneyimleri hem de derin Hıristiyanlık bilgisi sayesinde, İslâm âlimleri arasında önemli bir yere sahiptir. Onun Hıristiyan kaynaklarına vâkıf olması, eleştirilerinde güçlü deliller sunmasına olanak sağlamıştır. Bu durum, İslâm dünyasında yazılmış diğer reddiyelerden farklı olarak, onun eserlerinin Hıristiyan dünyasında da yankı bulmasına neden olmuştur. Önceki reddiyelerden haberdar olan Tercüman, ilgili eserlerin müelliflerinin sadece aklî delillere dayanan tenkitlerini eksiklik olarak değerlendirmiş, bu yönüyle kendisinin farklı bir yol izleyeceğini belirtmiştir.

Bu çalışma, Abdullah Tercüman'ın reddiye anlayışını ve metodunu merkeze alarak onun Hıristiyanlık eleştirisini tahrif ve tebşîrat bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Esasen onun reddiye eseri, tahrif, tebşîrat ve Hıristiyan imanı konularına hasredilmiş olarak kabul edilmektedir.⁴ Bu doğrultuda, çalışmanın kapsamı şu şekilde belirlenmiştir: Tahrif ve tebşîrat kavramlarının tarihsel gelişimi ele alınacak ve Abdullah Tercüman'ın bu kavramlara bakışı incelenerek eserlerinde kullandığı yöntem detaylandırılacaktır. Onun eleştirilerinden hareketle İbn Hazm başta olmak üzere reddiye eseri kaleme alan bazı âlimlerin eleştirileri kıyaslanacak, daha da önemlisi Hıristiyan kutsal metinleri ile ilgili ortaya koyduğu çelişkiler değerlendirilecektir.

Tercüman, Hıristiyanlığa reddiye olarak kaleme aldığı *Tuhfetü'l-erîb* adlı eserinde İbn Hazm'a atıfta bulunmuştur. O, eserinin üçüncü bölümünde, Hıristiyanların bozuk inançlarını İncillerden hareketle ortaya koyarken, daha önce yazılmış reddiyeleri incelediğini ve İbn Hazm dışındaki müelliflerin genelde aklî delillere başvurduklarını, Hıristiyan kaynaklarından delil göstermediklerini belirtmiştir. Bu eksikliği gidermek amacıyla eserini telif ettiğini ifade eden Tercüman'ın İbn Hazm dışında hiçbir Müslüman müellifin adını zikretmemesi, tamamen bu düşüncesiyle alakalı olsa gerektir.

İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde, Ehl-i Kitab'ı hem aklî hem de onların

⁴ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 69-70.

kendi kitaplarındaki nakli delillerle reddetmiş ve Tevrat ile İncillerin ilmî tenkidini yapmıştır. Bu yaklaşımıyla İbn Hazm, Kitâb-ı Mukaddes metinlerinin tenkitli müzakeresi konusunda ilk müelliflerden biri olarak kaydedilmelidir. İbn Hazm'ın yöntemini benimseyen Tercüman'ın konuyla ilgili yerlerde ona atıfta bulunması ve bu doğrultuda Hristiyanlık eleştirisini şekillendirmesi dikkat çekmektedir.

Bu arada eserin bazı noktalarda İbn Hazm'ı tekrar etmesi,⁵ Tercüman ile ilgili eksiklik olarak kaydedilmelidir. Bu aynı zamanda onun İbn Hazm'ı takdir etmesi anlamına gelmektedir. Sonradan İslâm'a girmesi, bir mühtedi reddiyeci olması bağlamında eleştirilerinin ayrı bir önemi haiz olmasını gerekli kılmaktadır. Konuyla ilgili eleştirilerini özellikle Hristiyanların kendi kaynakları üzerinden yapmaya çalışması, onun tavrını göstermesi bakımından kaydedilmelidir.

Çalışmanın sınırları ise şu şekildedir: Diğer reddiye yazarlarıyla genel bir kıyaslama yapılacak olsa da odak nokta yalnızca Abdullah Tercüman'ın çalışmaları olacaktır. Hristiyanlık eleştirisi bağlamında diğer İslâm âlimlerinin genel görüşlerine sadece gerekli yerlerde atıf yapılacaktır. Çalışma, tarihî ve teolojik analizlere odaklanacak, sosyolojik ve siyasi sonuçlara detaylı olarak değinilmeyecektir.

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Öncelikle, reddiye geleneğine dair genel bir çerçeve çizilmiş, ardından Abdullah Tercüman'ın eseri tarihsel ve metinsel analiz yöntemleriyle incelenmiştir. Reddiyelerin tarihsel gelişimi, Abdullah Tercüman'ın eserlerinin analizi, kıyaslama, tahrif ve tebşîrat konularının ayrıntılı incelenmesi şeklinde sıralanabilecek aşamalardan oluştuğunu söylemek gerekir. Metodolojik olarak, tarihsel karşılaştırmalı analiz, belgesel tarama ve metin analizi gibi yaklaşımlar kullanılmıştır. Bu yöntemler sayesinde, Abdullah Tercüman'ın eseri hem içerik hem de yöntem açısından kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

⁵ “*el-Fasl* adlı eserinde Hristiyanlık ile ilgili bir bölüm yazan İbn Hazm'ın burada yazdıkları reddiye niteliğini haizdir. İlgili bölümde daha çok tahrif meselesini işleyen İbn Hazm'ın burada söyledikleri ilk olması hasebiyle ayrıca önem arz etmektedir.” Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed ez-Zâhiri İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996).

Bu çalışma, klasik ve çağdaş kaynaklara dayanarak hazırlanmıştır. Abdullah Tercüman'ın *Tuhfetü'l-erîb fi'r-red 'alâ ehli's-şalib* adlı eseri başta olmak üzere, İslâm düşüncesinde reddiye geleneğinin önemli temsilcileri olan İbn Hazm (ö. 456/1064), Cüveynî (ö. 478/1085), Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ve Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 240/855) eserleri incelenmiştir. Ayrıca, çağdaş akademik kaynaklardan yararlanılarak modern araştırmaların reddiye geleneği üzerindeki değerlendirmeleri de çalışmaya dahil edilmiştir. Bu temel kaynaklar, çalışmanın hem tarihsel bir arka plan sunmasını hem de günümüz perspektifinden konuyu değerlendirmesini sağlamaktadır. Konunun tahrif ve tebşîrat⁶ üzerine inşa edilmesi özellikle bu iki konuyla ilgili çalışmalar üzerinde durmayı zorunlu kılmaktadır.

Kısaca bu çalışma, Abdullah Tercüman'ın Hristiyanlığa yönelik reddiyelerini detaylı bir şekilde ele alarak onun İslâm düşünce geleneğindeki yerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Tahrif ve tebşîrat eksenindeki eleştirileri, İslâm'ın teolojik bakış açısını savunmak ve Hristiyanlık inancının eksik yönlerini ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalar, reddiye geleneğinin evrimi, İslâm-Hristiyanlık ilişkileri ve modern teolojik tartışmalar gibi konulara daha fazla odaklanabilir. Bu çerçevede, Abdullah Tercüman'ın görüşleri ve değerlendirmeleri bu tür araştırmalar için önemli bir kaynak olmaya devam edecektir.

1. Abdullah Tercüman ve Reddiye Geleneği

1.1. Abdullah Tercüman'ın Hayatı ve Eserleri

1.1.1. Hayatı

Abdullah Tercüman adını Müslüman olduktan sonra alan yazarın gerçek adı Anselmo Turmeda olarak kaydedilir. Anselmo Turmeda yerine ona "Tercüman" lakabının verilmesi, Sultan'ın tercümanlığını yapmasıyla ilgilidir. Mayurka Adası'nda doğan Tercüman'ın doğum tarihi 1350 veya 1355 olarak tahmin edilir.⁷ Kendi eseri *Tuhfetü'l-erîb*'in

⁶ Fadıl Aygün, *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşâirü'n-Nübuvve* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2017).

⁷ Mahfuz Muhammed, *Terâcümü'l-müellifine't-tünisiyyin* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 2/225; Robert Brunschvig, *Târihu İfrikıyye fi'l-ahdi'l-hafsi* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/1/447.

birinci bölümü aynı zamanda hayat hikayesini öğrenme imkânı sunar. İlgili bölümde altı ile sekiz yaşları arasında İncil'in önemli bir bölümünü ezberlediği bilgisi yer alır. Yaklaşık on dört yaşında geometri, astronomi ve müzik eğitimi alan Tercüman, daha sonra yine İncil ile ilgili derslere devam eder. Yunanca ve İbranice öğrenen yazarın Müslüman olmasında İncil'de Paraklit olarak geçen bölümün Hz. Muhammed'in müjdelmesiyle ilgili olduğu bilgisi etkili olur.⁸

Eğitim için gittiği Lombardia'dan Mayurka'ya dönüşünden kısa bir süre sonra 1388 yılında Tunus'a giden Tercüman, burada ilk aylarda Hıristiyanlarla birlikte misafir olarak kalır. Bir süre sonra Sultan Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mustansır'a giderek Müslüman olmak istediğini beyan eder. Müslümanlığını ilan etmezden önce Sultan'dan Hıristiyan tüccar ve ileri gelenlerin toplanmasını ve kendisi hakkında onlara sorular sorulmasını ister. Bu toplantıya katılanların onun güvenilir ve önemli bir şahsiyet olduğuna dair şahitliklerinden sonra ortaya çıkan Tercüman, Müslüman olduğunu ilan eder.⁹

Müslüman olduğunda yaklaşık otuz beş yaşlarında olan yazar, daha sonra Arapça öğrenir.¹⁰ Ülkesine dönmesi ve kendisine garanti verilmesi yönündeki davet ve çağrılar dikkate almayan Tercüman, Tunus'ta evlenir ve burada vefat eder.¹¹

Tercüman, Müslüman olduktan sonra yazdığı bazı eserleri kendi ana dilinde yazarak bu yönde bir katkı sunmak istemiştir. Yazdığı eserlerin bir kısmında hayat hikayesinden söz etmesi, onun hakkında biyografisine dair bilgi sahibi olma imkânı sunmakla birlikte asıl olarak onun Müslüman olma sürecini öğrenme fırsatı vermesi yönüyle önemlidir. Eserin ikinci bölümünde Tunus'a geçtikten sonraki hayatına ve Tunus'un siyasi durumuna dair bazı bilgiler veren Tercüman, üçüncü ve son bölümde ise Hıristiyanlıkla ilgili görüşlerini ve tenkitlerini ortaya koymaktadır. İlk iki faslın oldukça kısa olduğunu belirtmekte yarar vardır. Zira üç fasıldan oluşan eserin Hıristiyanlık tenkidi ile alakalı olan üçüncü bölümü, esasen

⁸ Brunschvig, *Târihu İfrikıyye fi'l-ahdi'l-hafsi*, 1/497.

⁹ Brunschvig, *Târihu İfrikıyye fi'l-ahdi'l-hafsi*, 1/1/233, 499.

¹⁰ Brunschvig, *Târihu İfrikıyye fi'l-ahdi'l-hafsi*, 1/233.

¹¹ Brunschvig, *Târihu İfrikıyye fi'l-ahdi'l-hafsi*, 1/499.

en hacimli kısmı oluşturmaktadır. Bu noktaya ilişkin bilgilere daha sonra ilgili bölümlerde ayrıntılı bir şekilde yer verilecektir.

1.1.2. Eserleri

1. *Tuhfetü'l-erib fi'r-red 'alâ ehli's-şalib*: Eserin ilk bölümünde İspanya'daki hayatını anlatan yazar, burada Müslüman olma sürecine dair bazı bilgiler vermektedir. *Tuhfetü'l-erib*'in¹² farklı baskıları bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesi, Farsça, Fransızca, İspanyolca, Katalanca ve Almanca gibi birden fazla dile tercüme edilen¹³ eserin Türkçeye çevirisi de mevcuttur.¹⁴

2. *Libre de bons amonestaments*: Manzum bir çalışma olan *Libre*, Tercüman'ın daha çok ahlâkî öğütler içeren eseridir.

3. *Cobles de la divisio del règne de mallorques*

4. *Profecies*

5. *Disputa de l'ase contra Frare Anselm Turmeda sobre la natura e noblesa dels animals*.

1.2. Reddiye Geleneği ve Abdullah Tercüman'da Tahrif ve Tebşîrat

1.2.1. Reddiye Geleneğinde Tahrif ve Tebşîrat

Allah Rasûlü, İslâm'ı tebliğ etmeye başladığında Arabistan Yarımadası'nda putperestlik başta olmak üzere Mecûsîlik, Sâbiîlik, Yahudilik ve Hristiyanlık varlık gösteriyordu. Örneğin Emevîler döneminde devletin siyasi merkezinin Şam'a taşınması, Müslümanların farklı dinî gruplarla karşılaşmalarına olanak sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda bölgede Süryanî, Yahudi veya Hristiyan olanların Müslüman olmalarını sağlamıştır. Özellikle sonradan İslâm'a girenlerden bir kısmının eski dinlerine yönelik yazdıkları reddiyeler bu anlamda dikkat çekmiştir.¹⁵ Sözü edilen bu durumu, reddiye eserlerinin niteliğinden anlamak mümkün-

¹² Abdullah b. Abdullah el-Mayurki Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red 'alâ ehli's-salib*, ed. Ömer Vefik ed-Dauk (Beyrut : Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988).

¹³ Ömer Faruk Harman, "Tercüman, Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/494-495.

¹⁴ Abdullah Tercüman, *Hristiyanlığa Reddiye* (İstanbul: Bedir Yayınları, 2023).

¹⁵ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 156-157.

dür. Diğerleriyle mukayese edildiğinde polemik tarihi açısından Müslümanların Hıristiyanlık ile sosyolojik karşılaşmasının¹⁶ farklı boyutları bulunmaktadır. İlk dönemlerden itibaren ortaya çıkan reddiye eserlerinin kaleme alınmasında elbette farklı nedenler sayılabilir; ancak Müslümanların ilgili dinlerin mensuplarıyla sosyolojik anlamda karşılaşmalarının ve kurdukları ilişkilerin de önemli bir payının olduğunu kaydetmek gerekir. Zira bir arada yaşayan farklı dinlere mensup toplumlarda bu anlamda bir etkileşimin olmasının önüne geçmek zor görünmektedir. Günlük yaşama dair birçok konuda karşılıklı olarak meydana gelen iletişim ve etkileşimin kendini dinî ve teolojik bağlamda da gösterdiğini yok saymak zor görünmektedir.

Yahudilik ve Hıristiyanlığa yönelik reddiyelerin oluşmasında sayılabilecek nedenlerden biri de bu dinlerin teologlarının ileri sürdüğü itirazlara cevap vermektir. Hemen belirtmek gerekir ki reddiye eserlerinde Yahudilik ve Hıristiyanlık eleştirileri karşılaştırıldığında ikincisi, daha önde ve fazla olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Bu eleştirilerde ulûhiyet ve nübüvvet konularının daha fazla işlendiği görülmektedir. Nitekim konuyla ilgili kayda değer nitelikte literatürün olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Bâkılânî'nin *Temhîdü'l-evâ'il*, Kâdî Abdülcebâr'ın *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse* ve *el-Muğnî*, İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserlerinde Hıristiyanlık ile ilgili eleştiriler bulmak mümkündür. Ayrıca Ali b. Rabben et-Taberî'nin *ed-Dîn ve'd-devle* adlı eseri, Hıristiyanlık bağlamında ulûhiyet ve nübüvvetle ilgili eleştiri konularını içermektedir. Daha da önemlisi müellifin de taahhüt ettiği üzere bu eseri yazma sebebi, Kitâb-ı Mukaddes'te bulunan Hz. Muhammed'in adı ve özellikleri ile açık olmayan bazı noktaları ortaya çıkarmaktır. Bu yönüyle Taberî de tebşîrata dair önemli bilgiler vermektedir. Hıristiyan gelenekte Hz. İsa hakkında kullanılan müjdeleri, onu değil de Hz. Muhammed'i müjdelediğini savunan ve bunu ispat

¹⁶ Mustafa Asım Köksal, *İslâm Tarihi: Hz. Muhammed ve İslâmiyet, Medine Devri* (İstanbul: Şamil Yayınları, 1981), 8/4-90.

¹⁷ Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/517-520.

etmeye çalışan Taberî'nin eserinin bu özelliği ilgili gelenek içinde yeni bir dönemin başlangıcı anlamına gelmektedir.¹⁸

Reddiye eserlerinin önemli özelliklerinden biri de ilk dönemlerden itibaren İslâm'ın tevhîd anlayışına zarar verecek her türlü görüş ve harekete karşı koymak¹⁹ suretiyle ilgili gruplarca ortaya atılan şüphelerin giderilmesine hizmet etmesidir. Bu bakımdan ilk dönem reddiye literatürünün böyle bir faydaya ve katkıya yönelik örnekler teşkil ettiğini kabul etmek gerekir.²⁰ Nitekim İslâm'ın ilah anlayışını korumak maksadıyla başlayan bu çaba ilk dönemden itibaren kelâm âlimleri tarafından ortaya konulmuş, zamanla bu, varlık ve tabiat gibi diğer konuları da içerek yoluna devam etmiştir.²¹

Reddiye eserleriyle ilgili verilen genel bilgilerden sonra bu eserlerde ele alınan konuların neler olduğu merak edilen başka bir husustur. Öncesinde şu tespiti yapmak gerekir: Kur'an ve hadislerin anlattığı İsa imajı ile Hristiyan kaynaklarında anlatılan İsa birbirinden tamamen farklıdır. Hristiyanlık açısından asıl inanç konuları arasında yer alan "tanrının bedenleşmesi, çarmıh ve kurtuluş fidesi" durumları İslâm'ın ana kaynaklarında yer almamıştır. Hatta İslâm onların bu tür inançlarını kınayıcı ifadelerle ortaya koymuştur. O bakımdan Hristiyanlık eleştirilerinde teslîs, Hz. İsa'nın tabiatı, çarmıh, tahrif ve tebşîrat konularının öne çıktığını kaydetmek gerekir. Üstelik beşâirin Tevrat ve İncil'in tahrifi için delil alındığı kabul edilir.²² Adı geçen hususlar üzerinden eleştiriler yapılırken bir taraftan da ilgili konuların tevhîd açısından ispat yönüne dikkat çekilmektedir. Kelâmcılar bu eleştirilerini bazen müstakil eserler şeklinde ortaya koyarken çoğunlukla bir kelâm kitabının ilgili bölümünde yapmaktadırlar. Kelâm kitaplarında sözü edilen konuların işlendiği yere bakıldığında Hristiyanlığın ayrı ve özel bir başlık altında incelendiğini söylemek zor görünmektedir. Zira kelâm âlimleri daha çok ulûhiyet

¹⁸ Ali b. Rabben Taberî, *Hiz. Muhammed (s.a.v.)'in (Yahudi ve Hristiyan kutsal kitaplarındaki) Peygamberliğinin Delilleri şeklinde*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 75.

¹⁹ Ramazan Biçer, *İslam Kelâmcılarına Göre İncil* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 17-18.

²⁰ Cağfer Karadağ, *Bâkıllâni'ye Göre Allah ve Alem Tasavvuru* (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 82.

²¹ Bekir Topaloğlu, "Allah (Giriş)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/480-481.

²² Aygün, *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşâirü'n-Nübüvve*, 229.

bahisleri içinde Hıristiyanlıkla ilgili eleştirilerde bulunmaktadır. Adı geçen dinle alakalı farklı konuların gündeme getirildiği reddiyelere baktığında ilgili konulardan sadece birine veya birkaçına odaklandıkları da görülmektedir. Örneğin tahrifle ilgili olarak Cüveynî'nin *Şifâ'ü'l-galîl*²³ adlı eseri özel bir konuya hasredilmesi bağlamında gündeme gelmektedir.

Reddiye geleneğinin oluşmasında önemli bir yere sahip olan Müslümanların Hıristiyanlarla olan sosyolojik ilişkilerinin etkisinden söz edilmişti. İlk dönemlerden itibaren başlayan bu ilişkilerin bir süre sonra teolojik polemige dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Tevhîd akidesine mensup Müslümanlarla teslîs inancına sahip Hıristiyanlar arasında bu doğrultuda çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir. Bunlar yazılı olarak kayda geçirildiğinden ilgili eserlerden büyük ölçüde haberdar olma imkânına sahip olduğumuz söylenebilir.

Müslümanların Hıristiyanlara karşı yazdığı reddiyelerde, Hıristiyanlığın tanrı anlayışını oluşturan teslîs başta olmak üzere çarmıh, tahrif, tebşîrat gibi bazı konular öne çıkmaktadır. Tabi bu konuların gündeme getirildiği reddiye eserlerinin kaleme alınması, esasen Müslüman âlimlerin, tevhîd anlayışını bozan her türlü düşünceye karşı olan eylem ve tavırlarını göstermektedir. İslâm düşüncesine zarar verecek görüş ve düşüncelere karşı koymak aynı zamanda tevhîdin savunması olarak algılanmıştır.²⁴

Reddiye geleneğine ilişkin verilen bu bilgilerden sonra Abdullah Tercüman'ın konumuna geçilebilir. Daha önce bir Katolik olan Abdullah Tercüman'ın yazdığı reddiye,²⁵ ilgili gelenek içinde ayrı bir önemi haizdir. Onun özelliği, yine bu gelenek içinde özgün bir eserin sahibi olan Ali b. Rabben et-Taberî'yi hatırlatmaktadır. Hıristiyan Nestûrîlik mezhebine mensup, Süryanice konuşan bir ailede yetişen Taberî,²⁶ yetmiş yaşında Müslüman olduktan sonra reddiye eseri kaleme alarak bu alanda

²³ Ebü'l-Meâlî Rüknuddin Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *Şifâ'ü'l-galîl fî beyânî mâ vakaa fi't-tevrât ve'l-incîl mine'l-tebdîl*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyati'l-Ezheriyye, 1979).

²⁴ Karadaş, *Bâkîllânî'ye Göre Allah ve Alem Tasavvuru*, 82-83; İbrahim Kaplan, *İslâm'a Göre Hıristiyanlık* (İstanbul: IQ Yayıncılık, 2008), 133-134.

²⁵ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdıkları Reddîyeler ve Tartışma Konuları* (Konya: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 70-71.

²⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kasım Zeyd Beyhakî, *Târihu hukemâi'l-İslâm* (Dımeşk: y.y., 1956), 32-33.

sonraki dönemlerde yazılanlara ilham kaynağı olmuştur. Hıristiyan iken Müslüman olup reddiye eseri yazan Taberî gibi Tercüman da en önemli isimlerden biri olarak gösterilir.²⁷

Tercüman'ın kendisinden önce yazılan Yahudilik ve Hıristiyanlıkla ilgili teliflere vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Bunu, adı geçen iki dine yönelik yazılan reddiyelerin hepsinin aklî delillere başvurdıklarını söylemesinden çıkarmak mümkündür. Hıristiyan inancıyla alakalı tenkit eserlerinde dile getirilen konular ve kullanılan üslup belli yönleriyle Tercüman tarafından da kullanılmaktadır.²⁸ Şu var ki o, kendisinden önce yazılan eserleri değerlendirirken İbn Hazm'a ayrı bir önem vermektedir. Ona yönelik kullandığı takdir ifadeleri bunun delili olarak kabul edilebilir.

Reddiye eserlerinin genellikle aklî delillerle inşa edildiği göz önünde bulundurulduğunda Abdullah Tercüman'ın reddiye amacıyla kaleme aldığı *Tuhfetü'l-erîb*, aklî delillerden ziyade naklî delillere dayanmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır.²⁹ Naklî delillere dayanmasını o, Hıristiyanların kitaplarını tahrif ettiklerini ispat etmek maksadıyla izah etmektedir. Özellikle Hz. İsa'nın beşer ama peygamber olduğunu haber verdiğine sıkça atıfta bulunan Tercüman'ın bu gayretini, görüşlerini ve eleştirilerini bizzat İnciller üzerinden ispat etmek olarak yorumlamak gerekir.

1.2.2. Tahrif ve Tebşîrat Bağlamında Abdullah Tercüman'ın Hıristiyanlığa Yönelik Reddiyesi

Hıristiyanlığa yönelik tenkit eseri olan *Tuhfetü'l-erîb*, teknik olarak üç bölümden oluşmaktadır. Eserin genel hacmi açısından daha kısa olan ilk bölümde hayat hikayesi ve Müslüman olmasıyla ilgili bilgiler veren Tercüman, ikinci bölümde Tunus Emiri'nin faaliyetlerinden, üçüncü bölümde ise konuyla alakalı görüşlerini ortaya koymaktadır. Dokuz

²⁷ Brunschvig, *Târihu İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-hafsi*, 2/395-396.

²⁸ Örneğin reddiyelerde sıkça karşılaşılan bir konu olan İsa'nın babasız dünyaya gelmesinin onun ilah kabul edilmesine bir delil olması, Âdem'le mukayese edilerek eleştirilir. Zira Âdem'in anne-babasız dünyaya gelmesi ondan daha büyük bir mucize iken ona böyle bir ulûhiyet atfedilmemiştir. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Mehmet Boynukalın (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 2/320.

²⁹ Muhammed Hoca, *Şafahât min târihi Tûnis* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 360-361.

kısımdan oluşan bu bölüm eserin büyük çoğunluğunu teşkil etmektedir. Şimdi eserin bu alt kısımlarına dair kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Birinci kısım, mevcut dört İncil ve onların içerdiği yalanlar hakkındadır.

İkinci kısım, Hristiyanların mezheplerine göre ayrılıkları ve fırka sayıları hakkındadır.

Üçüncü kısım, Hristiyan inanç ilkelerinin yanlış olduğunun yine İncil metinleriyle ispat edilmesi hakkındadır.

Dördüncü kısım, Hristiyanların inanç meselesi olarak iman ettikleri hususların İncil'den delillerle çürütülmesi hakkındadır.

Beşinci kısım, peygamber olan Hz. İsa'nın aynı zamanda beşerilik vasfının İncil'den naklî delillerle ispat edilmesi hakkındadır.

Altıncı kısım, dört İncil arasındaki çelişkiler üzerinden ortaya atılan yalanların tespit edilmesi hakkındadır.

Yedinci kısım, bizzat papazların Hz. İsa'ya yönelik yalan ve iftiralarının tespit edilmesi hakkındadır.

Sekizinci kısım, Hristiyanların Müslümanları ayıplamak ve kınamak üzere yönelttikleri hususların açıklanmasıyla ilgilidir.

Dokuzuncu kısım, Hz. Muhammed'in peygamber olmasının önceki kitaplarda müjdelanmesi ve buna bağlı olarak onun risâlet görevinin kıyamete kadar baki olacağına dairdir.

Esere dair bu bilgilerden sonra Tercüman'ın eleştirilerinde odak noktasını oluşturan tahrif ve tebşîrâtın önemini göstermesi bakımından bir noktayı izah etmekte yarar vardır. Esasen ilk reddiyelerden itibaren Müslüman kalemler Hristiyanlığı incelerken veya nübüvveti inkâr bağlamında tebşîrattan söz edilirken konu sürekli tahrif problemiyle paralel bir şekilde ele alınmıştır. İşin aslı, Kur'an'ın yönlendirmesiyle Kitâb-ı Mukaddes'i inceleyen Müslümanlar başından beri beşâir konusuyla ilgilenmişlerdir.³⁰

1.2.2.1. Hristiyanlık Tenkidi Açısından Tahrif

Eserini daha çok naklî delillerle oluşturduğunu belirten Tercüman, bununla Hristiyan dinî metinlerinin tahrif edildiğini ispat etmek ister. Hz.

³⁰ Aygün, *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşairü'n-Nübuve*, 171-172, 233.

İsa'ya indirilen İncillerin bugün dünyanın hiçbir yerinde bulunamaması, Tercüman açısından tahrifin delilleri arasında sayılmaktadır. Elde mevcut olan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncil'inin yazarları gerçek İncil'i değiştiren insanlardır.³¹ Tercüman burada dört İncil yazarının kutsal metni tahrif edenlerin ta kendisi olduğunu vurgulamak ister.

Kanonik kabul edilen dört İncil arasındaki çelişkilere dikkat çeken Tercüman'a göre bu tür bilgi farklılığı ve çelişkileri onların tahrif edildiğinin başka bir delili sayılmalıdır. Örneğin Luka, Hz. İsa ile asla karşılaşmamış birisi olup Hz. İsa'nın vefatından sonra Hristiyan olmuştur. En önemlisi Hristiyanlığı Pavlus'tan öğrenmiştir.³² Ona göre aslında Matta, Markos ve Luka Hz. İsa ile karşılaşmamışlardır. İncil'de hem Allah hem de İsa hakkında çeşitli yalan ve iftiraların bulunması, tahriften başka gerekçelerle izah edilemez. Markos, Hz. İsa'nın ölüler arasından kalktığı sırada Havarilerle konuştuğunu ve hemen o gün göğe yükseldiğini söylerken Luka'nın ise bu olayın Hz. İsa'nın ölüler arasında kırk gün kaldıktan sonra gerçekleştiğinden bahsetmesi, çelişkilere verilecek başka bir örnek olarak kabul edilmelidir.³³

Tercüman'a göre Hristiyanların Hz. İsa'ya ulûhiyet atfettikleri İsa, beşer olduğunu göstermek üzere kendisinin bir Rabbi olduğunu itiraf ederek ona dua etmiş, nihayet duasının kabulünden dolayı şükretmiştir. Tercüman ayrıca Hz. İsa'nın bir beşer ve peygamber olduğunu Markos İncil'indeki ifadelerden³⁴ anlamanın mümkün olduğunu savunmuştur.³⁵

Erken dönem Doğu Hristiyanlığına bağlı mezhepler olarak Melkânîlik, Ya'kübîlik ve Nestûrîlik öne çıkmaktadır. Bu mezheplerin İsa algısı farklıdır. Teslîsin ikinci unsuru üzerinde daha fazla duran Nestûrîlik,

³¹ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 185-189.

³² Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 109-110.

³³ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 111-115.

³⁴ Tam o sırada havrada bulunan ve kötü ruha tutulmuş bir adam, "Ey Nasıralı İsa, bizden ne istiyorsun?" diye bağırdı. "Bizi mahvetmeye mi geldin? Senin kim olduğunu biliyorum, Tanrı'nın Kutsalı'sın sen!" İsa, "Sus, çık adamdan!" diyerek kötü ruhu azarladı. Kötü ruh adamı sarstı ve büyük bir cıglık atarak içinden çıktı. Herkes şaşırıp kaldı. Birbirlerine, "Bu nasıl şey?" diye sormaya başladılar. "Yepyeni bir öğreti! Kötü ruhlara bile yetkiyle buyruk veriyor, onlar da sözünü dinliyor." Böylece İsa'yla ilgili haber, Celile bölgesinin her yerine hızla yayıldı. *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Mat.1:23-29.

³⁵ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 122.

İsa'da biri diğerine karışmayan ilahî ve beşerî olmak üzere iki tabiatın bulunduğu inanmaktadır.³⁶ Zaman zaman Hıristiyan mezhepleri konusunda değerlendirmelerde bulunan yazar, adını vermeden Nestûrilerin itikadi anlayışlarından söz etmekte, bunun açık bir şirk ve küfür konusu olduğunu savunmaktadır.³⁷

Allah tarafından indirilen bir kitapta olmaması gereken pek çok konunun İncil'de yer almasını tahrif için delil olarak kabul eden Tercüman, bununla alakalı naklî delilleri bizzat ilgili pasajlar aracılığıyla göstermeye çalışır. Örneğin Yahudilerin Hz. İsa'yı yakalamaları sonucunda İsa Havarilerine hitaben "Sizden biriniz bana ihanet edecektir." der. İhanet edecek şahsın kim olduğu sorulduğunda İsa'nın verdiği cevaba ilişkin İncil metinlerinde farklı ifadelerin yer aldığına dikkat çekilir. Buna göre Yuhanna'da³⁸ Hz. İsa'nın verdiği cevap, "O şu kimsedir ki ben ona ekmeği et suyuna batırarak veririm, diyerek ekmeği o surette Yehuda'yı Isharotî'ye verdi ve hakikaten İsa'ya ihanette Yahudilere delalet eden o oldu." şeklindedir. Markos'ta,³⁹ "Bana ihanet edecek adam, benimle beraber ekmeğini sahana batırandır." denir. Oysa Matta'da⁴⁰ "Benimle ekmeğini -veya elini- tepsiye batırandır." denir. Luka'da ise⁴¹ "Bana ihanet edecek kimse, benimle şakirdlerin içindedir." diye geçer.

İncil yazarlarının farklı ifadelerle ortaya koydukları bir konu da Hz. İsa'nın Eriha memleketinden çıktığında karşılaştığı âmâyâ söyledikleriyle ilgilidir. Konuyla ilgili olarak Matta'ya göre⁴² iki kör, Markos'a⁴³ göre bir kör denilerek mesele farklı ifadelerle anlatılmaktadır.⁴⁴ Tercüman'a göre hem verilen cevabın farklı olması hem de bizzat İncil'e göre Hz. İsa'nın Eriha'dan sadece bir defa geçmesi nedeniyle bunlardan birinin yalan olması zorunluluk arz eder. Öte yandan burada İsa'ya "Ey Davud

³⁶ De Lacy O'Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Hüseyin Gazi Yurdaydın - Yaşar Kutluay (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 17.

³⁷ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 124-126.

³⁸ Yu.13:21.

³⁹ Mar.14:20.

⁴⁰ Mat.26:23.

⁴¹ Luk.22:21.

⁴² Mat.20:30.

⁴³ Mar.10:46.

⁴⁴ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 209.

oğlu!” şeklinde hitap edilmesi, onu herhangi bir insan gibi gördükleri anlamına gelir.⁴⁵

Yine Hz. İsa ile konuşan hırsızdan söz edilirken iki hırsızın konuşmalarıyla ilgili farklı iki görüşün bulunması⁴⁶ ve bu iki hırsızın birinin İsa'nın sağında diğersinin solunda olduğunu belirten Yuhanna'da onların Hz. İsa'ya bir şey söylediklerinden bahsedilmemesi, İncillerin bu şahsiyetler tarafından yazıldığıнын başka bir göstergesidir.⁴⁷

Hz. İsa'nın Beytü'l-Makdis'e geldiği esnada kullandığı binekle ilgili Matta'da,⁴⁸ Markos'ta,⁴⁹ Luka'da⁵⁰ ve Yuhanna'da⁵¹ birbirine uymayan sözlerin bulunması ilgili bilginin açıkça yalan olduğunu göstermektedir.⁵²

İsa'yı peygamberlik makamından çıkararak ulûhiyet mertebesinde gördükleri halde Luka'da⁵³ İsa'nın Petros'a “imanı için Baba'dan söz aldığını” bildirdikten birkaç gün sonra onun İsa'yı inkâr etmesinden söz edilmektedir. Tercüman'a göre bu durum onların İsa hakkında yalan söylemeyi uygun gördüklerinin bir göstergesidir. Bu hal, peygamberlerini övmek isterken düştükleri durumun açık bir tezahürüdür.⁵⁴

Tercüman, tahrif konusuna dair delilleri saydığı yerde Hristiyanlığın oluşmasında Pavlus'un rolüne⁵⁵ yer vermekte onun aslında bir filozof olduğunu ancak daha sonra Hristiyanların içine girerek bu dini tahrif ettiğini savunmaktadır.⁵⁶

Abdullah Tercüman'ın tebşîratla ilgili görüşlerine geçmeden tahrif bölümüyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür: Abdullah Tercüman'ın Hristiyanlık eleştirisi, özellikle tahrif konusuna odaklanarak

⁴⁵ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 210.

⁴⁶ Mat.27:44; Luka.34.

⁴⁷ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 211-214.

⁴⁸ Mat.21:5.

⁴⁹ Mar.11:7.

⁵⁰ Luk.19:30.

⁵¹ Yu.12:14.

⁵² Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 213-214.

⁵³ Luk.22:31.

⁵⁴ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 223-224.

⁵⁵ Hristiyanlığın mimarı olan Pavlus, Hristiyan inancının şekillenmesinde önemli bir misyona sahiptir. Aslında Hz. İsa'nın havarilerden olmayıp gerçekte Saul adıyla bilinen ve daha sonra Hristiyan olarak Pavlus ismini alan kişidir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004).

⁵⁶ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 242.

Kitâb-ı Mukaddes'in zaman içinde değiştirildiği tezini öne çıkarmaktadır. Onun yöntemi, Hristiyan kaynaklarından yapılan alıntılarla desteklenen detaylı bir analiz üzerine kuruludur. Farklı İncil metinleri arasındaki çelişkiler, Hristiyan teolojisi açısından Pavlus'un etkisi ve erken dönem Hristiyan mezheplerinin inanç farklılıkları gibi unsurlar, Tercüman'ın tahrif iddiasını güçlendiren temel argümanlar arasında yer almaktadır. Eleştirilerinin ana eksen, kutsal metinlerin güvenilirliğini sorgulamak ve bu metinlerin değişime uğramış olmasını İslâmî bakış açısıyla gerekçelendirmektir. Bu bağlamda, Tercüman'ın yaklaşımı yalnızca dinî bir tartışma olmaktan öte, tarihsel ve metinsel bir eleştiri yöntemi olarak da değerlendirilebilir.

1.2.2.2. Hristiyanlık Tenkidi Açısından Tebşîrat

Reddiye geleneğinin en önemli konularından birini oluşturan⁵⁷ tebşîratın kelâmcılar tarafından gündeme getirilmesinin bir sebebi de nübüvvetin ispatı açısından taşıdığı önemle bağlantısıdır.⁵⁸ Tercüman'ın ilgili bölüme "Hristiyanlığın Reddi ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin Tevrat ve İncil'den Delillerle İsbatı"⁵⁹ adını vermesinden de bunu anlamak mümkündür. Bu bakımdan başlık "tenkit açısından tebşîrat" olabileceği gibi "Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı açısından tebşîrat" şeklinde de olabilir. Zira kelâm âlimleri tebşîratı bir ispat aracı olarak kullanmışlardır. Örneğin Eş'arî kelâm bilgini Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Tevrat ve İncil'deki tebşîratla ilgili bölümleri değerlendiren isimlerden biridir. Ona göre söz konusu müjde, Hz. Muhammed'in özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde haber verilmesiyle olabileceği gibi üstü kapalı bir şekilde bilgi verilmesiyle de ilgili olabilir.⁶⁰ Burada Râzî'nin maksadı, Kur'an'ın dile getirdiği tebşîratı ispat etmektir.

Nübüvvetin önemi açısından; Allah'ın gönderdiği her bir peygamber,

⁵⁷ Göregen, "İslami Reddiye Geleneğinde Tebşîrat Problemi", 145.

⁵⁸ Bir peygamberin peygamberlik görevini ispata yarayan beşâret, bu konuda nihai ve tek delil olarak kabul edilmemelidir. Bk. Aygün, *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşâirü'n-Nübuvve*, 233.

⁵⁹ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fî'r-red alâ ehli's-salib*, 255.

⁶⁰ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b Hüseyin Fahreddin Râzî, *Muhassalü eşkâri'l-mütekaddimin ve'l-müteehlurin mine'l-ulemâ*, thk. Taha Abdürrauf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, ts.), 208-209.

aynı zamanda O'nun âleme müdahalesinin ve insanı boş yere yaratmadığının göstergesidir. Bu bakımdan her peygamberin diğeriyle bağlantısı bulunmaktadır. Peygamberler arasında bulunan bu bağlantı, nübüvvetin ilahî kaynaklı olduğunu göstermesi bakımından önemli bir husustur.

Kur'an'da Hz. Muhammed'in önceki kitaplar tarafından müjdelendiğine ilişkin bilgi birçok kez tekrarlanmaktadır.⁶¹ Bu âyetlerde Allah her peygambere daha sonra büyük bir peygamberin geleceğini müjdelemesini etrafındakilere haber vermesini emretmektedir. Kur'an'da böyle bir haberin bulunması, daha sonra kelâm âlimleri tarafından müstakil bir konu haline gelen "beşâirü'n-nübüvve" diye bir isimlendirmeyi sağlamaktadır. Meselenin aynı zamanda "delâilü'n-nübüvve" ve "a'lâmü'n-nübüvve" olarak da adlandırıldığına dikkat çekmek gerekir.

Tebşîrat meselesinin kelâm kaynaklarında ele alınması, Tevrat'ta Hz. Musa'nın verdiği müjde ile de alakalıdır. Buna göre Hz. Musa'nın Fârân'a⁶² geçmesi bu konuyla bağlantılıdır.⁶³ Nitekim Yahudi filozof İbn Kemmûne, Hz. Musa'nın İsrailoğullarıyla birlikte Fârân'a intikal etmesini Müslümanların tebşîrat için delil aldıklarından söz eder.⁶⁴ Tercüman'ın Fârân'la ilgili nakli delilleri daha sonra değerlendirilecektir.

Kaynaklarda Tevrat'taki tebşîrat ile ilgili bölüm için şu pasaj delil getirilir: "Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkarcayım. Sözlerimi onun ağzından işiteceksiniz. Her kim benim adımla konuşan peygamberin sözlerini dinlemezse muhakkak ben ondan intikam alacağım."⁶⁵

Abdullah Tercüman'ın tebşîrata ilişkin yaklaşımları ve konuya dair eleştirilerine geçmeden şu bilgiyi vermekte yarar vardır. Hayatından ve Müslüman olma sürecinden bahsettiği yerde, İncil'de beşâirle ilgili

⁶¹ el-A'râf 7/157; es-Saf 61/6; Âl-i İmrân 3/70,80; el-Bakara 2/146; el-En'âm 6/20.

⁶² Şihabü'd-Din Ebu'l-Abbas Karâfi, *Kitâbu'l-ecvibetü'l-fâhira an es'ileti'l-fâcira*, thk. Bekir Zeki Avvad (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1987), 453.

⁶³ Ahmed Midhat Efendi, Fârân'ın bugünkü Suriye, Filistin ve Yemen'in ortasında kalan Hicaz bölgesi olduğundan söz eder. Bk. Ahmed Midhat, *Beşâir-i sîdk-ı nübüvvet-i Muhammediye* (İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1317), 428-431.

⁶⁴ İzzüddevle Sa'd b Mansur b Sa'd el-İsraili el-Bağdadi İbn Kemmûne, *Tenkîhi'l-ebhâs li'l-mileli's-selâs*, ed. Muhammed Kerimi Zencani Asl (Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2004), 91-94.

⁶⁵ Yar.18:18-19.

bölümle karşılaştığında kendisinde meydana gelen duygu ve düşünce değişikliğinin İslâm'a girmesinde etkili olduğunu beyan etmesi⁶⁶ önemlidir. Daha sonra Paraklit kavramı üzerinde durduğu yerde de⁶⁷ bunun Müslüman olmasında etkili olduğunu bir kez daha ifade eder. Abdullah Tercüman'a göre Tevrat'ta geçen "Hak Teâlâ Tûr-i Sina'dan gelerek bize Saîr'den doğdu ve Fârân dağlarından göründü."⁶⁸ bölümündeki Fârân dağlarından maksat, Mekke ve Hicaz bölgesidir. Zira Fârân, Amâlika krallarından payına düşenin adıdır. Hicaz bölgesi bu şahsın hissesine düşmesinden ötürü bu bölgeye onun adı verilmiştir. "Fârân dağlarından göründü." ile kastedilen İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in Mekke ve Hicaz'da yerine getireceği elçilik vazifesidir.⁶⁹ Fârân'ın Habakkuk'da⁷⁰ bir kez daha geçtiğine dikkat çeken Tercüman her defasında bununla Hicaz bölgesinin kastedildiğini ifade eder.

"Allah Rasûlü'nün Peygamberliğinin İlahî Kitaplarda İspatı" başlığı altında bu konudaki delillerin gayet açık ve net olduğunu savunan⁷¹ Tercüman önceki ilahî kitaplarda Hz. Muhammed'in müjdelanmesinin açık ve net olduğunu belirtmekte, Zebur'da⁷² geçen müjde pasajlarını inkâr edenlerin bu mesajın işaret ettiği şahsı bulmak zorunda olduklarını savunmaktadır. Tercüman'a göre Yahudi din adamları, burada geçen işaretlerin doğrudan Hz. Muhammed'le ilgili olduğunu gayet iyi bilmektedirler.⁷³

Abdullah Tercüman Yuhanna'da geçen⁷⁴ "Size benden sonra Paraklit adında bir peygamber geleceğini müjdeliyorum." sözünün tebşirat için açık bir delil olduğunu savunur. Ona göre Paraklit Latince olan İncil'de Paraklitos'tur. Hz. İsa'dan sonra hem bu adla anılan peygamberin bilin-

⁶⁶ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 67-69.

⁶⁷ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 268-269.

⁶⁸ Yar.14:6.

⁶⁹ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 265.

⁷⁰ Hab.3:3.

⁷¹ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 256.

⁷² Mez.72:8-20.

⁷³ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 275-276.

⁷⁴ Yu.14:26. Ayrıca bk. Yu.16:13.

memesi hem de başka bir peygamberin gelmemesi sebebiyle ilgili haber ancak Hz. Muhammed'in risâletiyle ilgili olabilir.⁷⁵

Mika'da geçen “Âhir zamanda meydana gelecek olan ümmet ibadet etmek için bir dağ seçecekler...”⁷⁶ ifadelerini değerlendiren Tercüman, buradaki dağın Arafat Dağı olduğunu belirtir. Zira insanlar her bölgeden hac yapmak üzere oraya gelirler.⁷⁷ Arafat Dağı'na ilişkin atıfların yaygın olmadığını ancak Karâfî'nin böyle bir şeyden söz ettiğini görmek mümkündür.⁷⁸

Yeşaya'da⁷⁹ herhangi bir bölgeden söz edilmese de buradaki vasıflar doğrudan Hz. Muhammed'i tanımlamaktadır. Zira ilgili pasajda geçen “karanlıktan aydınlığa çıkaran nûr”, doğrudan Kur'an-ı Kerim'dir. Tercüman, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat açısından yukarıda sayılan nakli deliller arasında Yeşaya'da geçen bu bilgilerin diğerlerine göre daha kuvvetli ve açık olduğunu belirtir.⁸⁰

Yukarıda verilen bilgilere göre kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse; tebşîrat konusu kelâmcılar tarafından Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı bağlamında ele alınmış ve önceki kutsal metinlerde yer alan müjdeler bu çerçevede yorumlanmıştır. Abdullah Tercüman, bu bağlamda Tevrat, İncil ve Zebur gibi kitaplarda geçen bazı ifadelerin doğrudan Hz. Muhammed'i işaret ettiğini savunmaktadır. Özellikle “Fârân dağlarından göründü.” ifadesini Mekke ve Hicaz bölgesiyle ilişkilendirerek Hz. Muhammed'in bu kutsal metinlerde müjdelendiğini öne sürmektedir. Yine İncil'deki “Paraklit” ifadesinin Hz. Muhammed'i işaret ettiğini ve bu kavramın başka bir peygambere ait olamayacağını vurgulamaktadır. Tercüman'ın bu yorumları, kelâm geleneğinde yaygın olan “beşâirü'n-nübüvve” anlayışıyla örtüşmekte ve kelâmcıların nübüvveti ispat metodolojisi içinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, Hristiyanlık tenkidi açısından tebşîrat konusu hem ilahî kitapların sürekliliğini hem de

⁷⁵ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 269.

⁷⁶ Mik.4:1-8

⁷⁷ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 278.

⁷⁸ Karâfî, *Kitâbu'l-ecvibeti'l-fâhira an es'ileti'l-fâcira*, 452.

⁷⁹ Ysa.42:1-5.

⁸⁰ Tercüman, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*, 279-280.

Hız. Muhammed'in son peygamber olduğunu destekleyen bir argüman olarak görölmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yer tutan Hıristiyanlık eleştirileri bağlamında Abdullah b. Abdullah et-Tercüman'ın reddiye eserini inceleyerek onun özellikle tahrif ve tebşîrat konularına yaklaşımını değerlendirmiştir. İslâm âlimlerinin tarih boyunca Hıristiyanlık hakkında çeşitli eleştirilerde bulunmalarının temelinde, Kur'an'ın bu dine yönelik vurgularının yanı sıra, teolojik ve sosyolojik etkileşimlerin etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda, Abdullah Tercüman'ın bir mühtedi olarak Hıristiyanlık eleştirisi yapması, onu diğer reddiye yazarlarından ayıran önemli bir unsurdur.

Çalışma kapsamında ele alındığı üzere, tahrif meselesi, İslâm âlimlerinin Hıristiyanlık eleştirilerinde en sık vurguladıkları konulardan biridir. Tercüman da bu bağlamda, mevcut dört İncil'in orijinal haliyle korunmadığını, zaman içinde değişikliğe uğradığını ve bu değişimlerin teolojik yanlışlara yol açtığını savunmuştur. Onun özellikle İncil'deki çelişkileri ve Pavlus'un Hıristiyanlık üzerindeki etkisini vurgulaması, klasik reddiye geleneği içinde güçlü bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Tercüman, Hıristiyan kutsal metinlerinin değiştirildiğine dair iddialarını İncil'den çeşitli örneklerle desteklemiş, bu metinlerin zaman içerisinde farklı gruplar tarafından değiştirilerek özünden saptırıldığını ileri sürmüştür.

Bunun yanı sıra tebşîrat meselesi, yani Hız. Muhammed'in önceki kutsal metinlerde müjdelenmesi, Abdullah Tercüman'ın eleştirilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Müellif, Tevrat ve İncil'de Hız. Muhammed'in geleceğine dair işaretlerin bulunduğunu, ancak bunların ya gizlendiğini ya da yanlış yorumlandığını savunmaktadır. O, Paraklit kavramı, Yeşaya ve Mika pasajları gibi bölümleri delil olarak kullanıp Hız. Muhammed'in peygamberliğinin tarihsel bir gerçeklik olarak önceden bildirildiğini öne sürmektedir. Onun bu yaklaşımı, İslâm dünyasında yaygın olarak kabul edilen bir görüş olmakla birlikte, özellikle Hıristiyan yorumla-

rıyla çelişmesi nedeniyle reddiye literatüründe geniş bir tartışma alanı oluşturmuştur.

Çalışmanın ortaya koyduğu önemli sonuçlardan biri de Abdullah Tercüman'ın metodolojisidir. O, eleştirilerini büyük ölçüde nakli delillere dayandırmış, aklî tartışmalardan ziyade Hristiyan kaynaklarını temel alarak bir eleştiri yöntemi benimsemiştir. Bu durum, onun reddiye eserinin ikna ediciliğini artıran bir unsur olarak değerlendirilebilir. Ancak, Tercüman'ın eleştirilerinin İbn Hazm gibi önceki reddiye yazarlarıyla benzerlik taşıdığı da gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, onun eserlerinde orijinal katkıların yanı sıra, klasik reddiye literatürüne dayalı tekrarların da bulunduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, Abdullah Tercüman'ın Hristiyanlığa yönelik reddiyesi, İslâm dünyasında reddiye geleneğinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Tahrif ve tebşîrat eksenindeki eleştirileri, hem İslâm'ın teolojik bakış açısını savunmak hem de Hristiyanlık inancının eksik yönlerini ortaya koymak amacı taşımaktadır. Tercüman'ın çalışmaları, özellikle onun Hristiyan kaynaklarını iyi bilmesi ve eleştirilerini doğrudan bu kaynaklardan yapması nedeniyle, diğer reddiye yazarlarından belirli açılardan ayrılmaktadır.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda, reddiye literatürünün dönüşümü, İslâm-Hristiyan ilişkileri bağlamında yapılan eleştirilerin etkisi ve teolojik tartışmaların modern yansımaları gibi konulara daha fazla odaklanılabilir. Abdullah Tercüman'ın ortaya koyduğu argümanlar, bu tür araştırmalar için önemli bir kaynak teşkil etmeye devam edecektir.

Kaynakça

- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdıkları Reddîyeler ve Tartışma Konuları*. Konya: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ayğan, Fadıl. *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşâirü'n-Nübuve*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2017.
- Beyhakî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kasım Zeyd. *Târîhu hukemâi'l-İslâm*. Dimeşk: y.y., 1956.
- Biçer, Ramazan. *İslam Kelâmcılarına Göre İncil*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.

- Brunschvig, Robert. *Târîhu İfrikıyye fi'l-ahdi'l-hafsi*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *Şifâü'l-galîl fî beyâni mâ vakaa fi't-tevrât ve'l-incil mine't-tebdil*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1979.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*. İstanbul: Rağbet, 2002.
- Göregen, Mustafa. “İslami Reddiye Geleneğinde Tebşirat Problemi”. *Hikmet Yurdu* 8/15 (2015), 145-161.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Harman, Ömer Faruk. “Tercüman, Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/494-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Hoca, Muhammed. *Safahât min târihi Tûnis*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed ez-Zâhiri. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Kaplan, İbrahim. *İslâm'a Göre Hristiyanlık*. İstanbul: IQ Yayıncılık, 2008.
- Karadaş, Cağfer. *Bâkillâm'ye Göre Allah ve Alem Tasavvuru*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Karâfî, Şihabü'd-Din Ebu'l-Abbâs. *Kitâbu'l-ecvibeti'l-fâhira an es'ileti'l-fâcira*. thk. Bekir Zeki Avvad. Kahire: Mektebetu Vehbe, 2. Basım, 1987.
- Kemmûne, İzzüddeve Sa'd b Mansur b Sa'd el-İsraili el-Bağdadi İbn. *Tenkihü'l-ebhâs li'l-mileli's-selâs*. ed. Muhammed Kerimi Zencani Asl. Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 2004.
- Kiraz, Celil. “Hz. Muhammed (SAV)’in Önceki Kutsal Kitaplarda Müjdelmesi (Tebşîrât),” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 231-260.
- Kitâb-ı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.
- Köksal, Mustafa Asım. *İslâm Tarihi: Hz. Muhammed ve İslâmiyet, Medine Devri*. 8 Cilt. İstanbul: Şamil, 1981.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b Muhammed b Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Mehmet Boynukalın. 8 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

- Midhat, Ahmed. *Beşâir-i sıdk-ı nübüvvet-i Muhammediye*. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1317.
- Muhammed, Mahfuz. *Terâcimü'l-müellifine't-tûnisiiyyin*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- O'leary, de Lacy. *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. çev. Hüseyin Gazi Yurdaydın Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. bs., 1971.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *Muhassalu efkârî'l-mütekaddimîn ve'l-müteehhürîn mine'l-ulemâ*. thk. Taha Abdür-rauf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Külliyatî'l-Ezheriyye, ts.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Taberî, Ali b. Rabben. *Hız. Muhammed (s.a.v.)'in (Yahudi ve Hristiyan Kutsal Kitaplarındaki) Peygamberliğinin Delilleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: En-sar Yayınları, 2012.
- Tercüman, Abdullah. *Hristiyanlığa Reddiye*. İstanbul: Bedir Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Tercüman, Abdullah b Abdullah el-Mayurki. *Tuhfetü'l-erib fi'r-red alâ ehli's-salib*. ed. Ömer Vefik ed-Dauk. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988.
- Topaloğlu, Bekir. "Allah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/471-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.